

UOT 81

**ŞƏRQİ VƏ ŞİMALİ NORVEÇ DİALEKT Qrupu İLƏ STANDART
NORVEÇ DİLİNİN FONOTAKTİKA SİSTEMİNİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ**

Aytən MƏMMƏDOVA*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 16 iyul 2019; çapa qəbul edilmişdir: 23 sentyabr 2019; online-da çap edilmişdir: 20 dekabr 2019

Received: 16th July 2019; accepted: 23th September 2019; published online: 20th December 2019

Açar sözlər: fonotaktika, standart Norveç dili, venabigd dialekti, byorgfyering dialekti

Giriş

Bu məqalədə Şərqi Norveç dialekt qrupunu təmsil edən *venabigd*, Şimali Norveç dialekt qrupunu təmsil edən *byorgfyering* dialekti və standart Norveç dilinin ümumi fonotaktika sisteminə xas özəlliklər təsvir edilmişdir. Həmçinin seçilmiş beş samit fonem birləşməsinin qeyd edilən dialektlərdə və standart danışıq dilindəki təzahürü müqayisəli təhlil edilmişdir.

Hər bir dilin və dialektin özünəməxsus fonem sistemi vardır. Ümumiyyətlə, fonemlər əlifba üçün başlanğıc nöqtəsidir, lakin zaman keçdikcə dil dəyişdiyi üçün orfoqrafiya da tələffüzdən müəyyən dərəcədə fərqlənməyə başlayır. Tələffüzü daha dəqiq təqdim etmək üçün transkripsiya zəruridir. Elmi ədəbiyyatda transkripsiyanın üç növündən, yəni fonetik, fonoloji və fonomorfoloji transkripsiyadan istifadə olunur. Birincidə danışıq aktının fonetik incəliklərinin hamısı nəzərə alınmaqla işarələnir, ikincidə ifadənin, sözün və parçanın bütövlükdə fonem tərkibi verilir və sonuncuda isə hər bir morfemin tərkibindəki fonem əvəzlənməsi nəzərə alınmaqla yazılışı verilir. (2, s. 84) Fonoloji transkripsiya hər bir fonem üçün yalnız bir işarə vasitəsilə işarələnir. Bu zaman fonem qoşa çərəkə xətt arasında, yəni bu formada verilir: /r/. Həmçinin bu, fonemin bütün allofonlarını ifadə edir.

Fonemlərin müəyyən bir qayda əsasında birləşməsinə müəyyən edən qaydalar toplusu dilçilikdə *fonotaktika* adlanır. Hər bir dil üçün spesifik olan bu qaydalar təbii ki, özündə müəyyən məhdudiyətlər də ehtiva edir. Norveç dilində də bəzi fonotaktik qaydalar vardır. Məsələn, sözlərdə *kl-*, *pr-* samit sekvensiyaları gələ bildiyi halda, söz sonunda yalnız *-lk*, və *-rp* səs birləşmələri ola bilər. Lakin bunun əksi mümkün deyildir. Norveç fonotaktik sisteminin xarakterik cəhətlərdən biri də odur ki, bir-birilə yanaşı gələn samit səslər *heterorqan* (fərqli artikulyasiya yerləri olan samit səslər, məsələn, *m* və *n*) hesab edilir. Norveç dilində labial+labial birləşməsi (məsələn, /pv/ və /bv/) müşahidə edilmir. Hər bir dilin özünəməxsus fonotaktik qaydalarının olması, alınma sözlərin tələffüzünün də yeni dilə uyğunlaşdırılmasını zəruri edir. Məsələn, yunan sözü *psykologi*-də [ps] səs birləşməsi Norveç dilində [s] ilə əvəzlənir, yaxud *xylofon* sözündə, [ks] birləşməsi [s] səsi ilə əvəzlənir. Beləliklə, fonotaktika fonemlərin hər hansı bir dildə birləşməyə icazə verdiyi yolları öyrənir və bu zaman müəyyən fonotaktik məhdudiyətlər də tətbiq edilir.

Norveçdə standart danışıq dili

Hazırda Norveçdə iki rəsmi yazılı dil vardır. Bunlardan biri Danimarka dili əsa-

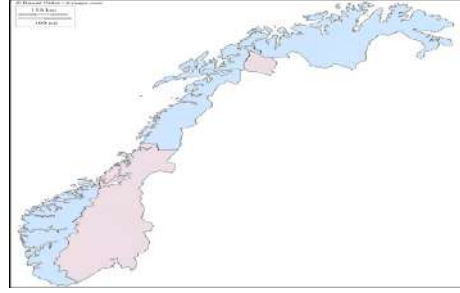
* dissertant, Azərbaycan Dillər Universiteti
e-mail: aytan.mammadova19@gmail.com

sında norveçli linqvist Knud Knudsen (1812-1895) tərəfindən hazırlanmış *bukmol*, digəri isə dilçi alim İvar Osen (1813-1896) tərəfindən Norveç dialektləri əsasında hazırlanmış *ninorşk* yazılı dilləridir.

Hazırda *bukmol* və *ninorşkun* ölkədə sabit bir mövqeyi var. Lakin müasir dövr Norveç linqvistləri standart danışq dilinin mövcud olub olmaması ilə bağlı fərqli mülahizələr irəli sürür. Ümumiyyətlə, biz nə üçün dili standartlaşdırırıq? E.Papazian qeyd edir ki, çəki və ölçünü niyə standartlaşdırırıqsa, dili də həmin praktik səbəbdən, yəni əməkdaşlığın yüksək səviyyədə olması üçün standartlaşdırırıq. (4, s. 58) Bu o deməkdir ki, insanlar arasında ünsiyyəti vahid qaydalara tabe edərək kommunikasiyanı asanlaşdırmaq, bununla da ünsiyyətin keyfiyyətini artırmaq məqsədimiz vardır. Lakin H.Sandöyün fikrincə isə, dilin standartlaşmaya olan ehtiyacı heç də yazılı və ya şifahi bacarıqların daha üstün olması ilə bağlı deyil. O bunun səbəbini sırf prestijlə əlaqələndirir. (6, s. 221) A.Vanvik də özünün “Norveç dilinin fonetikasi – Şərqi Norveç dialektlərində səslərin öyrənilməsi” kitabında Şərqi Norveç dialekt qrupuna daxil olan və Oslonun cənub-şərq bölgəsindəki danışq dilini prestijli dil adlandırır. (8, s. 7) Norveç dialektləri üzrə bir çox elmi kitab və məqalələrin müəllifi olan B.Məhlum da standart danışq dili ilə bağlı öz fikirlərini irəli sürmüşdür. O, standart danışq dili dedikdə prestij iyerarxiyasının ən yüksək qatında olan bir dili başa düşdüyümüzü və bunu adətən sosial elit təbəqəsi və yüksək savadı olanlarla əlaqələndirdiyimizi bildirir. (3, s. 9) Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, Norveçdə öz dialektində danışan ziyalı təbəqənin nümayəndələri kifayət qədərdir. Standart danışq dilinə riayət edilməməsi heç də yüksək savad çatışmazlığına dəlalət etmir. Buna görə də sırf Norveç mühitinə xarakterik standart danışq dili anlayışı üçün sabit bir tərif yoxdur. Norveç Avropanın “dialekt cənnəti” hesab edilir. Burada hətta hər bir vilayətin öz dialekti vardır, bu səbəbdən dialektlərin dəqiq sayı bəlli deyil. Digər Skandinaviya ölkələri ilə müqayisədə dialektlər Norveçdə yüksək statusa malikdir.

Dialektlərin bölgüsünə gəldikdə isə bu, hansı kriteriyanın əsas götürülməsindən asılıdır və bu baxımdan fərqli nəticələr əldə edilə bilər. Məsələn, norveçli linqvist Hallfrid Kristiansen Norveç dialektlərinin coğrafi kriteriya əsasında ənənəvi olaraq iki yerə, yəni Şərqi və Qərbi Norveç dialektlərinə bölünməsinə qarşı çıxaraq, bunu səthi bir bölgü adlandırır. Belə bir bölgü üçün daha çox kriteriyaların seçilməsini və beləliklə, ölkənin bütün regionlarını əhatə etməsinin vacibliyini vurğulayır. (7, s. 204) H.Sandöy də bu fikri təsdiqləyərək belə bir bölgüdə coğrafi sərhədləri və adları bölgü kriteriyaları çərçivəsindən kənar tutmağı, linqvistik tipoloji bölgüsü prinsipinə əsaslanmağı vacib sayır. H.Sandöy özü Norveç dialektlərinin bölgüsünü bu dörd kriteriya əsasında aparır: 1) “*yamvekt* qanunu” və “*qeyri-yamvekt* qanunu” (Norveç dialektlərində iki tip ikihecalı sözlərin arasında fərqi göstərən dil kriteriyası), 2) *apokope* (söz sonundakı sait səsin və ya hecanın düşməsi), 3) qadın cinsində olan sözlərin yarım-hallanması, və 4) təkhecalı sözlərdə *-e* sait səsinin ixtisarı. (5, s. 182-183) Beləliklə, iki əsas qrup və altı alt qrup yaranır.

Birinci böyük qrupa (“*yamvekt* qanunu”) trönderşk, midlandsk, austlandsk, ikinci qrupa (“*qeyri-yamvekt* qanunu”) nordlandsk, sörlandsk, nordvestlandsk, troms- və finmarksmol və sörvestlandsk aid edilir. Digər linqvistlər isə belə hesab edir ki, tonem və vurğu da bu kriteriyalara daxil edilməlidir. Əgər bunu bir kriteriya kimi istifadə etsək, dialektlər yüksəktonemli və alçaqtonemli olmaqla iki qrupa bölünəcəkdir. Həmçinin, *yamvekt* qanununun olub olmaması kriteriyası əsasında xəritədə iki əsas və eyni coğrafi regionun görüntüsünü əldə edirik:

Şərqi Norveç dialekt qrupunu təmsil edən venabigd dialekti

Venabigd dialektinin özəllikləri norveçli linqvist Even Hovdhaugen tərəfindən təsvir edilmişdir. Belə ki, o, 1963-cü ildə bu dialektlə bağlı bölgədə tədqiqat aparmış və tədqiqatın nəticələri əsasında “Venabigd dialektinin fonoloji cəhətdən araşdırılması. Norveç dialektlərinin araşdırılması - Seçilmiş tədqiqatlar 1908-1969” adlı kitab yazmışdır.

Şərqi Norveç dialekt regionu coğrafi baxımdan cənubi Norveçin şərq hissəsini əhatə edir. E.Hovdhaugena görə, Şərqi Norveç dialektlərinin əsas xüsusiyyəti sözlərin *yamvekt* qanununa tabe olmasıdır. Belə ki, *yamvekt* qanunu məsdər formasında olan feillərin *a* və ya *e* ilə (məsələn, *å være*, *å sove*, lakin *å kjøpe*, *å skrive*) bitməsini təmin edir və ikihecalı sözlərin iki növü arasındakı dil kriteriyası sayılır. (4, s.12) Belə ki, qədim Norveç dilində ikihecalı sözlər iki qrupa bölünürdü. Birinci qrupa daxil olan sözlərin ilk hecası uzun, ikinci qrupa aid edilən sözlərin kökü isə qısa hecalı idi. İlk hecası qısa olan sözlərin həm birinci, həm də son hecası vurğunu bərabər paylanmış şəkildə qəbul edir və bu *yamvekt* sözlər adlanır. Müasir dövrdə isə *yamkvekt* sözlər üçün tipik olan bu xüsusiyyət bir çox dialektlərdə demək olar ki, yoxdur. Vurğu sözlərin əsasən ilk hecasına düşür. Lakin şərq Norveç dialektləri qədim Norveç dilinə aid bu xüsusiyyətin müəyyən qədər qoruyub saxlamaqdadır. Belə ki, ilk hecası uzun olan sözlərin sonu vurğusuz *-e* saiti qəbul edir. Qeyd edilən bu region üçün alçaq tonem xarakterikdir.

Şimali Norveç dialekti qrupunu təmsil edən byorgfyerding dialekti

Şimal dialektləri qrupunu təmsil edən *byorgfyerding* isə Kore Elstadın 1979-cu ildə yazdığı “*Byorgfyerding dialektində səs sistemi və söz formaları*” adlı kitabında təsvir edilmişdir. Şimali Norveç dialekt qrupuna ən şimalda yerləşən üç vilayətin dialektləri aid edilir. K.Elstada görə, bu dialektlərə yüksək tonem, palatelize olunmuş (yumşaldılmış) səslərin mövcudluğu və fonetik assimilyasiya (iki samitin bir səs ifadə etməsi) xasdır. (1, s. 7) Şimali Norveç dil baxımdan yeknəsəq deyil, buna görə də region bu baxımdan iki hissəyə bölünür. Birinci hissəyə Nordland, ikinciyə isə Troms və Finnmark daxildir. Bu bölgü məsdər sonluqları və sonu saitle bitən qadın cinsi isimlər və qalın *l* kimi linqvistik xüsusiyyətlər əsasında tərtib edilmişdir. Nordland dialektlərində apokope, cənub hissənin dialektlərində isə qalın *l* daha çox müşahidə edilir. Apokope, əsasən, məsdər formasındadır, bu fonetik cəhətin üstünlük təşkil etdiyi vilayətlərdə (Salten, Lofotenin bir hissəsi, Vesterolen), həmçinin sonu saitle və samitle bitən qadın/kişi cinsi isimlərdə son saitin düşməsi müşahidə edilmişdir. Bundan əlavə, Troms dialektləri üçün *e/a* sonluqları və Finnmark üçün isə *e*-sonluğu xarakterikdir. Ən şimalda qalın *l* müşahidə edilmir. Bütün region üzrə dialektlərdə fonetik assimilyasiya olmuş samitlər istifadə edilir. Məsələn, *r* və ya *l* və *n*, *t*, *d*, *l*, *s* kombinasiya edilməsi fonetik assimilyasiyaya gətirib çıxarır. Məsələn: *horn* > [ho:ŋ], *fort* > [fo:t], *særlig* > [sæ:li], *fors* > [fɑ:ʃ], *har tatt* > [ha: [at], *gult* > [gu:t].

Venabigd və byorgfyerding dialektləri və standart Norveç dilinə xas samit səs birləşmələrinin müqayisəli təhlili

Bu hissədə standart Norveç dili və qeyd edilən iki dialektə beş samit birləşməsi (sözünü samit ardıcılıqları) təsvir edilərək müqayisə ediləcəkdir.

p + samit

Standart Norveç dilində *p* samiti üç şəkildə kombinasiya edilə bilər: /pr-/ , /pj-/ og /pl-/. Şimali Norveç dialektlərinin əksəriyyətində eyni samit ardıcılıqları mövcuddur. Şərqi Norveç dialektində isə qalın *l* səsini də nəzərə almaq lazımdır. Bu baxımdan həmin dialektə samit birləşmələri bu cür olacaqdır: /pr-/ , /pj-/ og /pɾ-/

b + samit

Sözün əvvəlində *b* samit ardıcılığı da *p* kar samit ardıcılığına bənzəyir. Həm standart Norveç dili, həm də Şimali Norveç dialekt qrupunun dialektlərində /br-/ , /bj-/ og /bl-/ samit birləşmələri mövcuddur. Şərqi Norveç dialektində isə /bl-/ birləşməsinin əvəzinə qalın *l* kombinasiyası vardır, yəni /bɾ-/.

t + samit

Standart danışıq dilində *t*- səsi ilə başlayan samit birləşmələrinin sayı üçdür: /tr-/ , /tv-/ og /tj-/. Bəzi dialektlərdə /tj-/ birləşməsi assimilyasiya olmuşdur. Yalnız Şimali Norveç dialektlərində bu samit ardıcılığını müşahidə etmək olar. Məsələn, [tje:n] inf., [tje:nar] m., [tjæn:est]. Bəzi linqvistlərin fikrincə /tj-/ birləşməsi assimilyasiya edərək [ç] səsinə çevrilmişdir.

d + samit

d- səsi ilə başlayan samit birləşmələri standart danışıq dilində və qeyd edilən hər iki dialektə müşahidə edilir. /dj-/ samit birləşməsi dialektlərdə fərqli tələffüz edilə bilər. Məsələn, Şimali Norveç dialektlərində *djevel* sözü, [dje:vel] kimi, həmçinin [je:vel] və [de:vel] kimi də tələffüz olunur.

k + samit

Norveç dilində *k*+samit birləşməsi ən çox müşahidə edilən samit birləşməsidir. Norveçli linqvist Hans Vogtun 1981-ci ildə apardığı tədqiqatın nəticələrinə görə təkhecəli sözlərdə /kr-/ ardıcılığı sözünəndə ən çox qarşıya çıxan samit birləşməsidir. *K* samiti ilə başlayan digər sekvensiyaların sözünəndə işlənməsi /kn-/ , /kv-/ og /kr-/ bütün dialektlər və standart danışıq dili üçün xarakterikdir. /kl-/ samit birləşməsi isə yalnız standart Norveç dili və Şimali Norveç dialekti üçün xasdır. Şərqi Norveç dialektində isə /kɾ-/ birləşməsi mövcuddur.

kj- sekvensiyası isə yazılı dildə qorunub saxlanmışdır və [ç] və ya [ç̥] səslərinə çevrilmişdir. Məsələn, *kjenne* > [çene].

Nəticə

Bu məqalədə Şərqi Norveç dialekt qrupunu təmsil edən *venabigd*, Şimali Norveç qrupunu təmsil edən *byorgfyerding* dialekti və standart danışıq dilinə xas fonotaktik sistemin müəyyən xüsusiyyətləri təsvir edildi. Həmçinin sözünəndə işlənən beş samit səsin ardıcılığının qısa mənzərəsi təqdim edilərək hər iki dialektin və standart dilin özəllikləri vurğulandı.

Qeyd edilən əlamətlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, /tj-/ və /dj-/ ardıcılığı standart danışıq dilində və şimali Norveç dialekt qrupunu təmsil edən *byorgfyerding* dialekti müşahidə edilir. Lakin digər dialektə, yəni şərqi Norveç dialekt qrupunu təmsil edən *venabigd* dialektində bu ardıcılıq assimilyasiya olmuşdur. Beləliklə, sözünəndə gələn samit ardıcılıqları qeyd edilən dialektlər və standart danışıq dili üçün, demək olar ki, eynidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Elstad, Kåre. *Oversyn over lydverk og ordavleiingar i borgfjerdingmål*. Oslo: Novus Forlag, 1982, 104 p.
2. Hovdhaugen, Even. *En fonologisk analyse av venabygdsdialekten*. Oslo: Universitetsforlaget, 1973, 166 p.
3. Mæhlum, Brit. Standardtalemål? Naturligvis! En argumentasjon for eksistensen av et norsk standardtalemål // *I Norsk Lingvistisk Tidsskrift*. 2009, nr.1., pp. 7-26.
4. Papazian, Erik. Norge uten rikstalemål? // *I Norsk Lingvistisk Tidsskrift*. 2012, s.50-115
5. Sandøy, Helge. *Talemål*. Oslo: Novus Forlag, 1996 (2. utgave), 253 p.
6. Sandøy, Helge. *Standardspråk – kultur og ukultur. Språknormering – i tide og utide?* Oslo: Novus AS, 2009, pp. 215-228.
7. Skjekkeland, Martin. *Dei orske dialektane*. Høyskoleforlaget AS. 1997, 225 p.
8. Vanvik, Arne. *Norsk fonetikk – lydlæren i standard østnorsk supplert med materiale fra dialektene*. Oslo: UiO, Fonetisk institutt, 1979, 86 p.
9. Veysəlli F. *German dilçiliyinə giriş*. Bakı, Mütərcim, 2011, 406 s.

Summary

Aytan Mammadova

Comparative Analysis of the Eastern, Northern Dialect Groups and the Standard Norwegian

This article describes the *phonotactics* of the two Norwegian dialects, namely the *venabygd* dialect, *byorgfjerding* dialect. Moreover, the standard Norwegian is presented as a main object for the analysis. The first variety represents Eastern Norwegian dialect group and the second variety acts for Northern Norwegian dialects. The standard Norwegian language is considered to be spoken in the southern-eastern part of Norway.

Firstly, the theory of phonotactics is described briefly and the term standard language is defined by presenting different views on the topics. That is to say, phonotactics is a grammatical notion which encompasses rules for combining phonemes of the one language. Every language and dialect has its own phoneme system which makes it interesting for comparison.

With regard to standard language, there are different definitions made for this term. Some Norwegian linguists contemplate that the standard language is pivotal when it comes to a good communication; others relate it to the “prestige”. On the other hand, there is no concrete definition for standard language for Norwegian environment. Norway is considered as the “paradise for dialects”. Dialects have higher status in Norway in comparison with other Scandinavian countries.

The main goal of this article is to present characteristics of above mentioned Norwegian varieties and examine five compound consonant sounds in those dialects. The compound consonant sounds analyzed in this article are: /p/, /b/, /t/, /d/ and /k/. The result is that /tj-/ and /dj-/ compound consonant sounds are widely used both in the *byorgfjerding* dialect and standard language. However, it is assimilated in the *venabygd* dialect.

Key words: *phonotactics, standard Norwegian, venabygd dialect, byorgfjerding dialect*

Резюме

Айтен Мамедова

Сравнительный анализ восточных, северных диалектных групп и стандартного норвежского языка

В этой статье описывается фонотаксика двух норвежских диалектов: диалекта *venabygd* и диалекта *byorgfjerding*. Более того, стандартный норвежский язык представлен в качестве основного объекта для анализа. Первый сорт представляет восточно-норвежскую группу диалектов, а

второй - северно-норвежские диалекты. Стандартный норвежский язык характерно для юго-восточной части Норвегии.

Во-первых, кратко описывается теория фонотактики и термин стандартный язык определяется путем представления различных взглядов на темы. Фонотактика - это грамматическое понятие, которое включает в себя правила объединения фонем. У каждого языка и диалекта есть своя система фонем, которая делает его интересным для сравнения.

Что касается стандартного языка, существуют разные определения для этого термина. Некоторые норвежские лингвисты предполагают, что стандартный язык имеет решающее значение, когда речь идет о хорошем общении; другие связывают это с «престижем». С другой стороны, не существует конкретного определения стандартного языка для норвежской среды. В настоящее время в Норвегии существует два официальных письменных языка: букмол и ниноршк. Букмол создан норвежским лингвистом Кнудом Кнудсеном (1812-1895), а другой - норвежский письменный язык, ниноршк (основанный на норвежских диалектах) лингвистом Иваром Осеном (1813-1896). Норвегия считается «раем для диалектов». Диалекты имеют более высокий статус в Норвегии по сравнению с другими скандинавскими странами.

Основная цель этой статьи - это представить характеристики вышеупомянутых норвежских диалектов и изучить пять составных согласных звуков на этих диалектах. Составные согласные звуки, проанализированные в этой статье: /p/, /b/, /t/, /d/ и /k/. Результатом является то, что /tj-/ и /dj-/ составные согласные звуки широко используются как на диалекте *byorgfjerding*, так и на стандартном языке. Тем не менее, они ассимилируются в диалекте *venabygd*.

Ключевые слова: фонотактика, стандартный норвежский язык, диалект *venabygd*, диалект *byorgfjerding*

Redaksiya heyətinin üzvü fil.e.d., prof. Qasımov İkrəm Ziyad oğlunun rəyi əsasında çap məsləhət görülmüşdür.